

Костюк Т.О.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ДЕРЖАВА – АКАДЕМІЧНА СВОБОДА – ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СТУПІНЬ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ

Вища освіта належить до стратегічних галузей державного управління і відіграє безпрецедентну роль у глобалізованому світі. І навпаки – швидкий поступ економічних глобалізаційних тенденцій підкреслює і примножує цінну місію будь-якого закладу вищої освіти (ЗВО), який через інтернаціоналізацію освітніх процесів сприяє підготовці мобільних, мультикультурних спеціалістів, що в майбутньому ефективно функціонуватимуть завдяки набутим навичкам критичного мислення. Право на академічну свободу є суб'єктивним правом ЗВО, а ступінь академічної свободи завжди прямо пропорційний ступеню демократизації суспільства і органів державного управління. Саме відносини держава – університет і є предметом розгляду даної статті.

Ключові слова: вища освіта, академічна свобода, державне управління, політичний режим, Україна.

Постановка проблеми. Ключовою передумовою для вільного обміну людськими ресурсами, ідеями, дослідженнями є наявність академічної свободи. Свобода завжди асоціюється з певним викликом для «кордонів», тому довго будь-яка свобода контролювалася й обмежувалася державою. Мобільність як форма вільного транскордонного співробітництва у сфері вищої освіти передбачає незаангажованість, вільний вибір та уніфікацію стандартів якості вищої освіти на регіональному та світовому рівнях, прозорість двосторонніх академічних відносин та політичну деідеологізацію. У країнах з недемократичним та напівдемократичним режимом академічна свобода пригнічена, адже немає свободи слова, свободи наукових досліджень, є цензура і держзамовлення на тематику навчальних курсів, розробок та досліджень. Бюрократизація та ідеологічне засилля в державних структурах веде до повної централізації управлінських процесів у вищій освіті й науці. Вороже чи диктаторське культурне/політичне середовище може стримувати свободу розробок у конкретних дослідницьких напрямках, як, наприклад, розробка зброї, ракет, бомб тощо. І навпаки, можна чітко відстежити вплив університетів на розвиток соціальної системи, політичне управління та парадигмальний розвиток держави. Політико-адміністративна система використовує освітньо-наукові заклади для формальної «легі-

тимації» впроваджуваного політичного режиму через замовний науково-теоретичний та статистичний бекграунд, оприлюднення результатів наукових досліджень, статистики тощо.

Проте і в демократичних країнах перед органами державного управління нерідко постає проблема адекватного публічного адміністрування вищою освітою і наукою у вигляді делегування закладу вищої освіти (далі – ЗВО) достатнього ступеню академічної свободи, але цьому питанню надається чимало уваги, воно нерідко нормативно закріплено в Конституції. Так, окремі статті щодо академічної свободи містять Конституції Німеччини (п. 3 ст. 5), Італії (п. 1 ст. 33), Іспанії (п. 1с ст. 20), Греції (п. 1 ст. 16), Польщі (ст. 73), Угорщини (п. 70/G), Південно-Африканської Республіки (ст. 16) [4]; у Конституціях Австрії, Албанії, Болгарії, Литви, Македонії, Молдови, Хорватії проголошується як свобода викладання, так і право ЗВО на автономію. Українська Конституція поки що не містить окремої статті, присвяченої академічній свободі, проте є доцільність і навіть потреба закріпити конституційно питання академічної свободи та самоврядування як елемент автономії ЗВО, а також механізми державного управління, за допомогою яких українська вища освіта набуде рис сучасної, демократичної, конкурентоспроможної та незалежної від командно-адміністративної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для формування питань, пов'язаних зі свободою науки, важливі три теоретичні підходи:

1) Свобода є цінністю. Цінності мають регулюючу роль у соціальних системах та взаємодіють з іншими цінностями. Для короткого аналізу ми послуговуватимемося працею [13; 7; 8].

2) Свобода як вартість артикулюється через акторів, що переслідують певні інтереси (цілі), які можуть або співпадати з інтересами інших акторів, або ні. Збіжність цілей або конфлікт інтересів призводить до чотирьох різних способів співіснування в соціальних системах: співпраця, своя ніша, конфлікт або підпорядкованість/ієрархізація [9; 10].

3) Особи як актори взаємодіють один з одним у межах соціальної системи. Таким чином, вони є частиною соціальної системи, яка може мати різних акторів для досягнення різних інтересів. Проте соціальна система як така може взаємодіяти з іншими соціальними системами в спільному культурному середовищі та/або для виконання спільних завдань [14].

Серед українських науковців Д. Герцюк анотовано узагальнив існуючі визначення та тлумачення терміна «академічна свобода» в енциклопедичних словниках, національних та міжнародних законодавчих актах, програмних документах організацій, що опікуються питаннями вищої освіти та науки тощо. Так, на думку науковця, академічна свобода означає:

– свободу членів академічного співтовариства, кожного зокрема чи всіх разом, у прагненні до розвитку і передачі знань через дослідження, викладання, творчу діяльність;

– утримання з боку владних структур від використання системи освіти як інструменту для пропаганди;

– забезпечення викладацькому складу і студентам усіх вищих навчальних закладів умов для автономії і свободи викладання, навчання і дослідницької діяльності без зовнішнього втручання;

– відкритий доступ до інформації про суспільні справи і справи своєї установи, можливість обмінюватися інформацією зі своїми колегами у своїй країні і за кордоном.

Крім того, автор акцентує увагу на трьох складових елементах академічної свободи: свобода викладання, свобода проведення наукових досліджень, свобода навчання [2, с. 17].

Щодо варіантів побудови відносин держави та університетів у сучасному суспільстві, то в нагоді стало дослідження Європейської асоціації універ-

ситетів. Там, зокрема, виділені декілька критичних компонентів автономії університетів. Серед них основними є [11]:

1. Організаційна автономія, що стосується внутрішньої стратегії та структури, призначення ректорів, проректорів та органів управління.

2. Академічна автономія, яка охоплює спеціалізацію ЗВО, кваліфікаційні рівні освіти, кількість студентів та навчальних дисциплін, критерії набору, квоти та гарантії якості.

3. Фінансова автономія, що пов'язана з порядком фінансування, проміжними фінансовими органами, фінансовою звітністю, рівнем незалежності у використанні фінансових ресурсів (призначення плати за навчання й оплати праці, права власності на фізичні активи, обмеження фінансових операцій, формування резервів і використання надлишкових коштів, кредитні й депозитні операції).

4. Автономія щодо комплектування персоналу, яка передбачає питання поповнення штату, відношення до статусу державних службовців, просування персоналу тощо.

Ще одне дослідження парадигмальних основ відносин суспільство – університет – держава пропонує розглядати державу як фінансового донора та супервайзера за виконанням визначеної місії та візії університету, останній при цьому позиціонується як автономне утворення, проте несе відповідальність перед суспільством.

3-поміж іншого, ми проаналізували чинні національні законодавчі акти, Конституцію України тощо.

Постановка завдання. Для загального та предметного розуміння важливості академічної свободи для розвитку вищої освіти та науки та ефективної розбудови держави слід розуміти, що в себе включає поняття «академічна свобода», який потенційний моделюючий фактор державного управління в галузі вищої освіти в собі містить. Таким чином, основною метою статті є визначення взаємозв'язку між державно-політичними категоріями (популізмом, антиінтелектуалізмом, авторитарним урядом та антиелітальними тенденціями), з одного боку, і вищою освітою загалом та академічною свободою зокрема у сфері інтернаціоналізації – з іншого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значна кількість досліджень питань автономії університетів і академічної свободи та дотичних до них категорій дозволила виявити суттєві закономірності та основні виклики системі державного управління.

Макрорівень впливу на академічні права та свободи охоплює будь-які глобалізаційні тенденції у вищій освіті. Так, приміром, в установчому документі UNESCO «Вища освіта у глобалізованому суспільстві» до ключових аспектів глобалізації, які безпосередньо впливають на формування вищої освіти та її міжнародного характеру, віднесено:

- зростаюче значення суспільства знань/економіки;
- розроблення нових торговельних угод, які охоплюють, зокрема, торгівлю освітніми послугами;
- нововведення в галузі інформаційно-комунікаційних технологій;
- зростаюча роль ринку і ринкової економіки.

Далі в документі ці аспекти класифікують як каталізатори появи нових трендів у сфері вищої освіти, наприклад, поява таких нових провайдерів освіти, як мультинаціональні компанії, корпоративні університети та медіакорпорації; нові форми забезпечення освіти, включаючи дистанційну, віртуальну і пряму освіту, що надаються, зокрема, і приватними компаніями; велика диверсифікація кваліфікацій та свідоцтв про освіту; велика мобільність учнів, програм, провайдерів і проектів, які виходять за межі національних кордонів; акцент на навчання протягом усього життя, що призводить до збільшення попиту на подальшу освіту; збільшення обсягу приватних інвестицій в освітні послуги [1].

Мікрорівень впливу економічних аспектів на академічну сферу здебільшого зумовлений національними реаліями. Наприклад, брак державного фінансування галузі освіти і науки призводить до пошуку коштів на освітню та дослідну роботу, що зумовлює певну залежність від інвесторів, які часто фінансують конкретні напрями підготовки і спеціальності, замовляють тематичні дослідження відповідно до сфери своїх приватних чи бізнесових інтересів. Більшість фінансових донорів є корпораціями та організаціями, які працюють у певній галузі і надають фінансову підтримку тим, хто сприятиме їхньому фінансовому чи рейтинговому процвітанню. Якщо реципієнтом фінансових дотацій виступають ЗВО, то вони змушені підкоряти свої академічні стандарти під вимоги провайдера цих дотацій, а то й змінити поле своїх наукових інтересів на вимогу останніх. За цих обставин багато перспективних чи просто цікавих тем не отримують належного вивчення і дослідження, обмежуються, відкидаються, а деякі замовні дослідження можуть навіть зашкодити чи призвести до

неправильного тлумачення та викривлення наукових фактів. Тож, науковість, академічні рейтинги та досконалість, компетенції чи якість освіти не є пріоритетом у таких відносинах.

Таким чином, університети є важливою ланкою в системі соціально-економічних, культурно-історичних відносин та державотворчих процесів. Визнання цього факту закріплено в концепції «Universitas litterarum», сформульованій на початку 18 ст. фон Гумбольдтом, де університет розглядається як унікальний самоврядний заклад з академічними місією й призначенням, морально та інтелектуально незалежний від політичної та економічної влади, що й досі передбачено програмою розвитку багатьох провідних університетів світу [6].

Проте пріоритетна мета даного дослідження полягає у вивченні впливу ступеню академічної свободи на інтернаціоналізацію вищої освіти (далі – ІВО), з одного боку, і на публічне адміністрування – з іншого.

ІВО передбачає внесення мультикультурного компоненту в освітню, наукову та позааудиторну діяльність, тому для університетів важливо бути вільними в обранні форм і методів формування міжнародної кооперації. Держава є контролюючим органом у безпекових і нормативних питаннях процесу підготовки іноземних громадян у ЗВО країни. Публічне адміністрування у сфері вищої освіти повинно відбуватися на рівні форми, не змісту. Різного роду академічні «стандарти» та «норми» звужують академічні свободи, адже запорукою успіху в освіті й науці є базові цінності демократичної соціальної системи: вільний доступ до інформації, свобода слова, свобода думки тощо. Важливою характеристикою міжнародної вищої освіти є вільний доступ та обмін знаннями, інформацією та ідеями, академічна свобода дає змогу ділитися різними культурами та цінностями, спілкуватися з представниками різних етносів та соціальних прошарків, виказуючи відкрито різні думки та ідеї, але також потребує гнучкого та толерантного світосприйняття, щоб мати змогу реалізувати іншу свободу – свободу на захист своєї позиції. Лише за таких умов можлива якісна підготовка універсального спеціаліста та «громадянина світу» з розвиненою культурною, соціальною та політичною толерантністю, що і є основним завданням ІВО та функцією міжнародної вищої освіти.

Держава делегує академічну свободу ЗВО через нормативні акти та законодавче регулювання. Переведення питання в правову площину є

індикатором визнання органами державної влади суб'єктивного права університетів та окремих осіб на провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їхніх результатів, а також усвідомлення ступеню впливу академічної свободи разом із демократичними засадами самоврядування й актуальними підходами до автономії ЗВО на розвиток демократії в країні.

Законодавчо в Україні академічна свобода як «самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова, думки і творчості, поширення знань та інформації, вільного оприлюднення і використання результатів наукових досліджень з урахуванням обмежень, установлених законом» була закріплена в редакції Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Слід зазначити, що до прийняття Закону України «Про вищу освіту» у 2014 р. академічна свобода як така не мала легального підґрунтя, і, як справедливо зазначає А. Осіп'ян, який докладно вивчив проблеми в галузі вищої освіти в Україні, «існуючі правила й регламенти, включаючи акредитацію, стандарти освіти, вимоги до рівня кваліфікації, і сувору дисципліну академічного процесу використовуються державою як інструменти адміністративного контролю. Часто інструмент стає важливішим, ніж власне регулювання» [12].

Така декларативна демократизація країни та популістські методи правління неодмінно ведуть до низхідної динаміки міжнародної діяльності університетів через зменшення фінансування ЗВО для програм міжнародної мобільності та проектів, а також обмеження університетів у можливостях для ефективної реалізації ІВО. Крім того, загрозою для реалізації права на академічну свободу або ініціаторами суттєвого її обмеження виступають у деяких випадках ультраконсервативні та популістські партії, які формують більшість в Уряді та/чи входять до урядової коаліції і впливають на державну політику. У такому випадку

в державі варто відпрацювати механізм запобігання з боку Міністерства освіти і науки спробам втручання з боку Уряду у вигляді юридичних або навіть конституційних бар'єрів, що гарантують академічну свободу.

Висновки. Академічна свобода – це свобода професорсько-викладацького складу, студентів та академічних інституцій, яка дозволяє їм виконувати свої функції без зайвого або необґрунтованого втручання з боку органів державного управління. Як мінімум, академічна свобода передбачає свободу участі у всьому спектрі заходів, пов'язаних із виробництвом знань, включаючи вибір фокусу дослідження, визначення тематики навчальних курсів, оприлюднення результатів досліджень, а на інституційному рівні – обрання на власний розсуд концепції розвитку, визначення місії та візії. Всі сучасні ЗВО в Україні і світі визначають інтернаціоналізацію пріоритетним напрямком розвитку, а, отже, повинні володіти достатнім рівнем академічної свободи. Тобто обмеження ЗВО в академічних правах і свободах веде до звуження потенціалу наукового дослідження, розширення міжнародної кооперації та виконання умов існуючих договорів про міжнародне співробітництво.

Наслідки такої централізованої та обмеженої політики органів державного управління в галузі вищої освіти ведуть до гальмування розвитку демократії в державі. Мультикультурний компонент сучасної інтернаціоналізованої вищої освіти з вільним поширенням та доступом до інформації якнайкраще формує соціальну відповідальність університетів, ефективний та мотиваційний менеджмент і стимулює нормотворчі та практико-орієнтовані реформи в галузі на державному рівні. Це можливо лише за умови достатнього ступеню академічної свободи, в іншому випадку неминуче встановлюється ручне керування освітою, наукою та дослідженнями, які перепідпорядковуються політичному режиму і слугують на його користь, особливо в частині розробки та поширення потрібної ідеології.

Таким чином, гарантування на законодавчому рівні достатньої міри академічної свободи ЗВО та науково-дослідним інститутам є, з одного боку, важливим компонентом державної політики, а з іншого – її формотворчим інструментом.

Список літератури:

1. Высшее образование в глобализованном обществе / Установочный документ ЮНЕСКО по образованию. Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. 2004. С. 191–209. URL: <http://unesdoc.unesco.org/>
2. Герцюк Д. Академічні свободи у системі цінностей вищої освіти: еволюція і сучасний стан. *Вісник Львів. націонал. ун-ту ім. І. Франка. Серія «Педагогічна»*. 2009. Вип. 25. Ч. 4. С. 16–24.

3. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
4. Речицький В. Конституція України (із постатейними коментарями, проект – 2012). *Права людини в Україні: Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. URL: <http://khpg.org.ua/index.php?id=1340884962>
5. Katsikas Sokratis K. The Public University: Autonomy, Funding, Quality Assurance. *University of Piraeus*. Hellenic Quality Assurance Agency, 2008. 11 p.
6. Maassen P., Olsen J.P. (eds). *University Dynamics and European Integration*. Dordrecht: Springer, 2007
7. Moonen P. Cultural values and leadership styles as determinants of innovative strengths of nations. Part 1: Culture and leadership theories. *EJCCM accepted paper 2018*. DOI: 10.1504/EJCCM.2019.10016034.
8. Moonen P. Cultural values and leadership styles as determinants of innovative strengths of nations. Part 2: A quantitative research on impact of cultural values and leadership styles on innovative strength. *EJCCM accepted paper 2018*. DOI: 10.1504/EJCCM.2018.10016033.
9. Nechansky H. The interaction matrix: from individual goal-setting to the four modes of coexistence. *Kybernetes*. 2016. Vol. 45. № 1. Pp. 87–106. URL: <http://dx.doi.org/10.1108/K-09-2014-0192>
10. Nechansky H. The four modes of coexistence in social systems. *Kybernetes*. 2017. Vol. 46. № 3. Pp. 433–449. URL: <http://dx.doi.org/10.1108/K-10-2015-0268>
11. Nokkala T. A snapshot of University autonomy in Europe. An EUA survey. 5th EUA Convention of European Higher Education Institutions. Prague 18-21 March 2009. 25 p.
12. Osipian A. Corruption and Coercion: University Autonomy versus State Control. *European Education: Issues and Studies*. 2008. M.E. Sharpe. 40 (3). Pp. 27–48.
13. Sagiv L., Schwartz S.H. Cultural values in organisations: insights for Europe. *European Journal of International Management*. 2007. Vol. 1. № 3. Pp. 167–190.
14. Yolles M. and Fink G. Modelling mindsets of an agency. *Journal of Organisational Transformation and Social Change*. 2014. Vol. 11. № 1. Pp. 69–88.

**ГОСУДАРСТВО – АКАДЕМИЧЕСКАЯ СВОБОДА –
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ:
СТЕПЕНЬ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ**

Высшее образование относится к стратегическим отраслям государственного управления и играет беспрецедентную роль в глобализированном мире. И наоборот – быстрый прогресс экономических глобализационных тенденций подчеркивает и умножает ценную миссию любого вуза, который через интернационализацию образовательных процессов способствует подготовке мобильных, мультикультурных специалистов, способных в будущем эффективно функционировать благодаря приобретенным навыкам критического мышления. Право на академическую свободу является субъективным правом вуза, а степень академической свободы всегда прямо пропорциональна степени демократизации общества и органов государственного управления. Именно отношения государство – университет и является предметом рассмотрения данной статьи.

Ключевые слова: высшее образование, академическая свобода, государственное управление, политический режим, Украина.

**THE STATE – ACADEMIC FREEDOM – INTERNALISATION OF HIGHER EDUCATION:
THE INTERDEPENDENCE DEGREE**

Higher education is one of the strategic sectors of public administration and plays an unprecedented role in a globalized world. Conversely, the rapid progress of economic globalization tends to emphasize and multiply the valuable mission of any HEI, which through the internationalization of educational processes contributes to the training of mobile, multicultural specialists, which in the future will be able to function effectively due to the gained skills of critical thinking. The right to academic freedom is the HEI's subjective right and the degree of academic freedom is always directly proportional to the degree of democratization of society and state administration. The State - University relationship is the subject of consideration of this article.

Key words: higher education, academic freedom, state administration, political regime, Ukraine.